

Márki Krisztina: Az igaz múlt – Történelemértelmezés a Lett Pravoszláv Egyház hivatalos dokumentumaiban

Az igaz múlt címet viselő tanulmány a történelemértelmezést kívánja bemutatni az olvasónak a Lett Pravoszláv Egyház dokumentumaiban. Az egyház hivatalos internetes oldaláról orosz nyelvű bejegyzéseket gyűjtöttem ki a 2006, 2010, 2015-ös évekből és 1194 tételt tartalmazó adatbázist hoztam létre. A munka során arra a kérdésre keresem a választ, hogy mely történelmi események élnek tovább napjaink Lett Ortodox Egyházának emlékezetében. A kutatási kérdések a felállításakor a fő irányvonalat a következő kérdés adta meg: *vajon előfordulnak-e napjaink lett pravoszláv egyházi nyilatkozataiban és dokumentumaiban a korábbi történelmi múlt, történelmi sebekre tett utalások?* A következő lényeges kérdés az, hogy a kiválasztott mintán, a megadott kritériumok alapján találunk-e történelmi emlékezetre tett utalásokat?

A kutatás hipotézise az, hogy a választott mintán kimutathatók a társadalmi változásokra adott válaszok, a történelmi múlt figyelembe vételével. A bemutatott elméleteket alapul véve jelentős események, ünnepek, megemlékezések, társadalmi és történelmi sebek, traumák keresése volt a cél, feltevésem szerint az elemzés, illetve az eredmények elvezetnek és betekintést engednek az egyház történelemértelmezésébe. Figyelembe véve Lettország nemzetiségi összetételét az a feltételezés is megfogalmazódott, hogy a szövegek tartalmazni fognak az orosz kisebbségre és helyzetére tett utalásokat, felidéznek a történelem folyamán megélt sebeket. Ehhez kapcsolódó elképzelés, hogy egy speciális lett és lett-orosz dimenzió is meg fog jelenni. Az egyház és az ország történelmét, lakosságát, kulturális közegét figyelembe véve úgy gondolom, hogy hangsúlyosan fog megjelenni a Lett Állam, Lett Pravoszláv Egyház és Orosz Anyácska hármasa.

A Lett Pravoszláv Egyház hivatalos oldala

A Lett Ortodox Egyházat a tanulmányban Lett Pravoszláv Egyháznak fogom hívni. A címadásnál azért döntöttem az *ortodox* szóhasználatnál, mert a magyar nyelvben ez az elnevezés a hivatalos. A *pravoszláv* kifejezés is ismert és használatos, jelentését azonban gyakran tévesen kapcsolják a „славяне” (*szlavjánye*) szóhoz, mivel nem a szlávok vallását jelenti. A pravoszláv kifejezés a görög „ortodox” (*igaz-*

hitű) kifejezésből származtatható, ennek a szónak a fordítása lehet. Jelentésében *helyesen dicsőítő, helyesen imádó*. (Soproni, 2008, old.: 307)

Az egyház hivatalos oldalát⁵⁰ orosz és lett nyelven tudják megtekinteni a látogatók. A weboldal egyszerű felépítésű, jól tagolt. A portál látogatottsági adatait az *Alexa*⁵¹ segítségével kérdezhetjük le, a népszerűség globálisan és ország specifikusan is mérhető. Az *Alexa* becslési adatai szerint a világrangsorban jelenleg a 473 035. helyen áll, az elmúlt hónapok legjobb adataihoz képest 181 370 helyet lépett előre. A lettországi adatok szerint a 675. helyet foglalja el a legnépszerűbb hazai portálok között. A látogatók 81,4%-a Lettország területén, 4,5%-a pedig Oroszország területén nyitotta meg a weboldalt.

1. táblázat. A pravoslavie.lv. weboldal rangsorolása

Rangsor	Világrangsor	Lettországi rangsor
Elfoglalt hely	473035	675

Forrás: <http://www.alex.com/siteinfo/pravoslavie.lv/#?sites=pravoslavie.lv&sites=origo.hu>

Utolsó letöltés: 2017. április 19. nyomán szerk. Márki K.

Az oldal olvasóinak elköteleződését három szempont alapján méri az *Alexa*. Mekkora a visszafordulási arány az adott portálra, hány látogató tekinti meg naponta az oldalt és ki mennyi időt tölt el naponta az adott felületen. Az 2.táblázatban látható, hogy az oldal látogatóinak a visszafordulási aránya 42,60%. Naponta 13,00 látogató keresi fel a portált és egy látogató átlagosan 3:34 percet tölt el az internetes felületen.

2. táblázat. Olvasói elköteleződés adatai a pravoslavie.lv weboldalon

Szempont	Visszafordulási arány	Látogató / Nap	Idő / Látogató/ Nap
Százalék/fő/idő	42,60%	13,00	3:34 perc

Forrás: <http://www.alex.com/siteinfo/pravoslavie.lv/#?sites=pravoslavie.lv&sites=origo.hu>

Utolsó letöltés: 2017. április 19. nyomán szerk. Márki K.

Az *Alexa* segítségével azt is meg tudjuk nézni, hogy mely kulcsszavak keresései vezették el az olvasókat a tárgyalt webcímre. A keresési szavakat rangsorolva gyűjtötte ki az *Alexa*. Az olvasók 66,62%-a a православие (*pravoslavie*) szóval mint keresési feltétellel jutott el a vizsgált felületre. További 3,54% a *pravoslavie.ru*, 2,48% pedig a *pravoslavie* szavakra keresve érkezett ide. A negyedik helyen a

50 Lett Pravoszláv Egyház hivatalos oldala. Webcím: <http://www.pravoslavie.lv/index.php> Utolsó letöltés: 2017. április 21.

51 Az *Alexa* webcíme: www.alex.com Utolsó letöltés: 2017. április 21.

következő keresési feltétel végzett: *news_detail.php?newid=*, az ötödik helyen pedig a *памятник* (pamjatnyik:emlék(mű), emlék). Az első öt rangsorolt keresési szót a 3.táblázat szemlélteti.

3. táblázat. A pravoslavie.lv weboldalra vezető keresési kulcsszavak

Rangsor	Kulcsszó	Keresési feltétel %
1. hely	православие (pravoslavie)	66,62%
2. hely	pravoslavie.ru	3,54%
3. hely	pravoslavie	2,48%
4. hely	news_detail.php?newid=	2,46%
5. hely	памятник (pamjatnyik)	2,17%

Forrás: <http://www.alexa.com/siteinfo/pravoslavie.lv/#?sites=pravoslavie.lv&sites=origo.hu>

Utolsó letöltés: 2017. április 19. szerk. Márki K.

További érdekesség, hogy az olvasók 21,1%-a a *google.lv*, 13,2%-a a *cerkov.lv*, 10,4%-a az *eparhija.lv* oldalakat kereste fel közvetlenül az előtt, hogy a *pravoslavie.lv* oldalra látogatott volna. A rangsor további két helyezettje a *google.ru* és az *inbox.lv*.

4. táblázat. A pravoslavie.lv oldal előtt közvetlenül felkeresett oldalak rangsora

Rangsor	Weboldal	Látogatók %
1. hely	google.lv	21,1%
2. hely	cerkov.lv	13,2%
3. hely	eparhija.lv	10,4%
4. hely	google.ru	6,7%
5. hely	inbox.lv	4,0%

Forrás: <http://www.alexa.com/siteinfo/pravoslavie.lv/#?sites=pravoslavie.lv&sites=origo.hu>

Utolsó letöltés: 2017. április 19. szerk. Márki K.

Az *Alexa* azokat az oldalakat is kigyűjti, amelyek átirányítanak a *pravoslavie.lv* oldalra. Összesen 89 ilyen oldalt listázott ki, ezek közül két fontosabb orosz webcímet emelek ki. A második helyen az *academic.ru*, a harmadik helyen pedig a *pravmir.ru* oldalak szerepelnek. Az egyház hivatalos oldalával kapcsolatos további oldalak között a *pareizticiba.lv*, *eparhija.lv*, *cerkov.lv*, *eleison.lv* és *putniks.lv* szerepelnek,

emellett a *pareizticiba.lv* és a *pravoslavie.lv* is jelölik. Korábban a *pareizticiba.lv*⁵² volt a hivatalos főoldal, amelyet felváltott a *pravoslavie.lv*. Ettől függetlenül a korábbi főoldal is elérhető maradt, mi több, az archívumban található cikkek jelentős része erre az oldalra vezet vissza. A *pareizticiba.lv* oldal az *Alexa* rangsorában jóval hátrébb helyezkedik el. Néhány kulcsszót érdemes kiemelni, amelyek elvezetik az olvasókat erre a weboldalra. Ilyen keresési feltételek a кафедральный собор (*kafedralnij szobor*: székesegyház), рижский монастырь (*rizsszkij monasztir*: rigai kolostor), кафедральный православный собор рига (*kafedralnij pravoszlavnij szobor riga*: pravoszláv székesegyház riga).

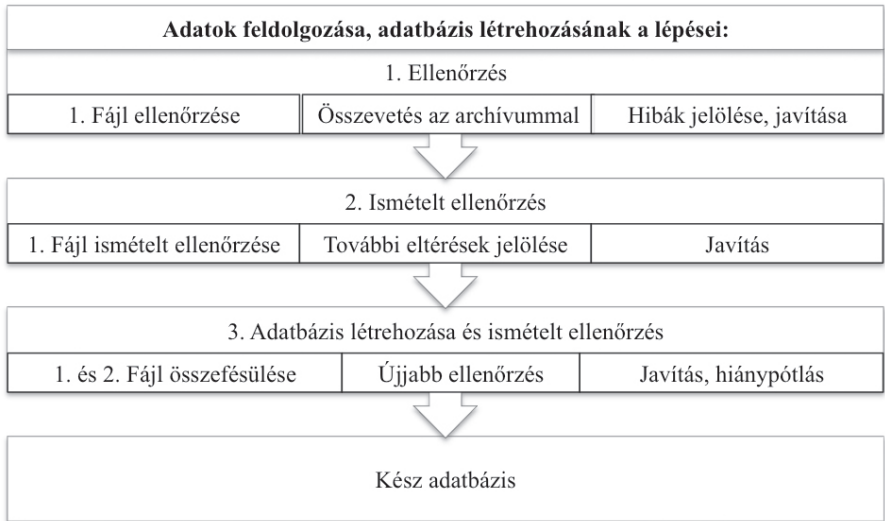
Módszertan

A módszertanban kiemelt szerepet kapott az alkalmazott kutatás iránti igény. Az első lépés az adatgyűjtés és az adatbázis létrehozása, amelyek során a kvantitatív módszerek kerültek előtérbe, majd a továbbiakban a számszerűsíthető, mérhető adatok statisztikai módszerekkel történő vizsgálata foglalt helyet. A cél az volt, hogy meghatározzuk a mintából a nyers adatokat és képesek legyünk általánosítani az eredményeket. A reprezentatív nagy mintán az adatgyűjtés strukturáltan történt meg. (Babbie, 2000, old.: 276-302)

A weboldal kiválasztásakor lényeges szempont volt az oldal relevanciáján, hitelenségén és naprakészségén kívül, hogy a keresőmotor lehetővé tegye a korábbi évekből származó cikkek előhívását. Az oldalak meghatározását a rendelkezésre álló archívumok ellenőrzése követte. A bejegyzéseket és cikkeket 2006. márciusától napjainkig tartalmazza mindkét oldal. A vizsgálatokhoz három év került kiválasztásra, a legkorábbi 2006, a középső 2010 és a munkálatok megkezdésekor a legkésőbbi 2015-ös évet.

Open source program segítségével, egyszerű programozási kódot használva történt meg az adatok kigyűjtése. A kigyűjtött adatok feldolgozása és egyesítésével az alábbi lépések szerint hoztam létre azt a szöveggörnyűt, amely az elemzés alapját képezte.

52 A Lett Pravoszláv Egyház korábbi hivatalos oldala. Továbbra is működik és frissül, a jelenlegi főoldal használja tárhelyeit. Webcím: <http://www.pareizticiba.lv/> Utolsó letöltés: 2017. április 21.

1. ábra. Munkamenetek ábrázolása és adatbázis létrehozása

Végeredményként egy **1194** tételből álló adatbázist kaptam, amelyből 1193 tétel rendelkezik *címmel, szöveggel, dátummal, linkkel*, mindössze egy cikknél nem szerepelt dátum.

5. Táblázat Összes kigyűjtött cikk számszerű megoszlása évi, havi lebontásban

Év/hó/hely	2006		2010		2015	
	Adatbázis	Oldal	Adatbázis	Oldal	Adatbázis	Oldal
<i>Január</i>	0	0	58	61	47	47
<i>Február</i>	0	0	51	53	41	41
<i>Március</i>	9	10	40	42	30	30
<i>Április</i>	39	41	61	62	45	45
<i>Május</i>	33	38	56	59	35	35
<i>Június</i>	36	37	39	39	19	19
<i>Július</i>	23	24	41	44	32	32
<i>Augusztus</i>	25	25	41	42	22	21
<i>Szeptember</i>	17	17	42	43	24	24
<i>Október</i>	30	30	47	53	32	32
<i>November</i>	8	8	50	52	27	27

<i>December</i>	28	30	32	32	33	33
<i>Összesen:</i>	248	260	558	582	387	386
Adatbázis tételei összesen: 1193 + 1 tétel dátum nélkül						
Adatbázis végeredmény:1194 tétel						

A szövegelemzés módszere

A szövegkorpusz feldolgozására a kvalitatív módszert választottam, amely sokszínűsége és gazdag eszköztára izgalmas kutatások elvégzésére ad lehetőséget, a különböző tudományterületek hagyományait használva és azokat kombinálva. (Mason, 2005) Mivel a tartalomelemzés során az írásbeli közlések kódolása a cél, ezért a teljes szövegállományon kulcsszavas keresést végeztem abból a célból, hogy megvizsgáljam a *kifejezések jelentésmezőit*. A kulcsszavak megadásával tulajdonképpen kategóriákat alakítottam ki, ezek a megfogalmazott kérdések megválaszolásához szükséges szövegek kódolását látták el. A kulcsszavak megadása a magyar és orosz nyelv kooperációjaként született meg, összevonva az anyanyelvi szándékot az idegen nyelven várt keresési találattal. Azaz figyelembe kellett venni, hogy mit kódol a magyar és az orosz nyelvben az adott szó, megegyezik-e két szó jelentése és tartalma, illetve amennyiben nem, milyen egyéb dimenziókat és szimbólumokat várhatunk el. A kulcsszavakra történő keresés az adatbázis létrehozásánál látott munkafolyamatokhoz hasonlóan, több lépcsőben történt meg. A következő főbb kulcsszavak jelentették a kiindulási pontot:

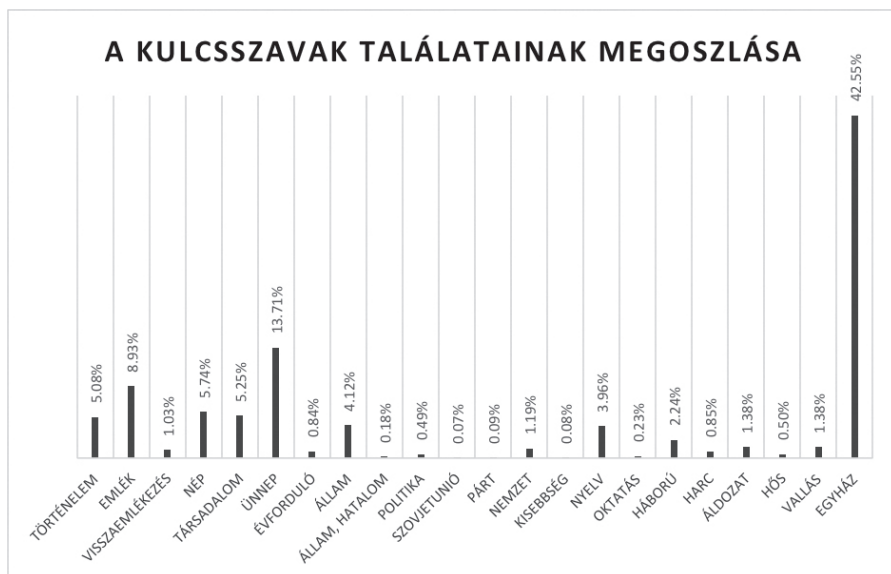
1. **történelem**
2. **emlék**, visszaemlékezés
3. **nép**, társadalom
4. **ünnep**, évforduló
5. **állam**, állam-hatalom, politika, SZU, párt, nemzet, kisebbség, nyelv, oktatás
6. **háború**, harc, áldozat, hős
7. **vallás**, egyház

A kapott találatok *nemcsak főneveket, hanem mellékneveket, határozószókat és összetett szavakat* is tartalmaztak. A kulcsszavak meghatározását követően a találatokat számszerűsítve (Krippendorf, 1995) megállapíthatóvá vált az, hogy melyik szókeresés hány találatot hozott és a teljes találatnak hány százalékát teszi ki. A mintavétel eredményeit a 6. táblázat ismerteti.

6. Táblázat. A kulcsszavak találatainak megoszlása

Sorszám	Kulcsszó magyar jelentése	Kulcsszó orosz nyelven	Kulcsszó fonetikusan	Találatok száma
1.	<i>Történelem</i>	история	isztorija	363
2.	<i>Emlék</i>	память	panjaty	637
3.	Visszaemlékezés	воспоминания	voszpominanyija	74
4.	<i>Nép</i>	народ	narod	410
5.	Társadalom	общество	obszesztvo	375
6.	Ünnep	праздник	prazdnyik	978
7.	Évforduló	годовщина	godovsjina	60
8.	Állam	государство	goszudarsztvo	294
9.	Állam, hatalom	держава	gyerzsava	13
10.	Politika	политика	politika	35
11.	Szovjetunió	СССР	szszszzr	5
12.	Párt	партия	partyija	7
13.	Nemzet	нация	nacjia	85
14.	Kisebbség	меньшинство	menysinsztvo	6
15.	Nyelv	язык	jazik	283
16.	Oktatás	обучение	obucsenije	17
17.	<i>Háború</i>	война	vojna	160
18.	Harc	борьба	borjba	61
19.	Áldozat	жертва	zsertva	99
20.	Hős	герой	geroj	36
21.	<i>Vallás</i>	религия	religija	99
22.	Egyház	церковь	cerkov	3035

A vizsgálatok során a meghatározott kulcsszavakra összesen 7132 találatot kaptam. Vannak szavak, amik kiemelkedő számban fordulnak elő, mások csak néhány alkalommal. A kutatás szempontjából minden találatnak jelentősége van. A találatok százalékos megoszlását a 2. ábra szemlélteti.

2. ábra. A kulcsszavak találatainak megoszlása

Elméleti kontextus: történelem és elmélet

A kutatás mögött álló teoretikus eszköztárat alapvetően Durkheim, Giddens, Anderson társadalomról és nemzetről szóló elméletei, valamint Jan Assmann emlékezetrel foglalkozó diskurzusa jelentették. Giddens meghatározása szerint *a társadalom tagjai, akik alá vannak rendelve egy politikai rendszernek és uralomnak, jellemzően olyan sajátos identitással rendelkeznek, ami eltér a környezetükben élő csoportokétól*. A társadalomban bizonyos változásainak jelentősége akkor mondható meg pontosan, ha alaposan megvizsgáljuk a kiindulási helyzetet, illetve elemzzük, hogy miben történt változás az idő folyamán, és az hogyan nyilvánult meg. Ezzel egy időben arra a kérdésre is meg kell adnunk a választ, hogy mi maradt változatlan, hiszen a változás ehhez mérhető. (Giddens, 2008)

A társadalomban végbemenő változások esetében Durkheim-et elsősorban az érdekelte, hogy milyen attribútumok mentén válik a társadalom társadalommá, továbbá foglalkoztatta az egység gondolata és annak közösségformáló szerepe a vallásban, amit elsősorban társadalmi jelenségként határozott meg. Úgy vélte, az ember magáról és a világról a vallás dimenziójában, vallási eredetű elképzelésekkel gondolkodik. Megközelítése szerint, a vallásos képzetek szoros kapcsolatban állnak a társadalommal, és az olyan társas cselekedetek, mint például a rítusok, egy meghatározott csoporton belül jönnek létre. A vallást ilyen módon elképzelhetjük

eszmerendszerként is, aminek az a célja, hogy kifejezze a világot, ily módon túlhalad az ünnep, rítus, kultusz fogalmakon. (Durkheim, 2003) Gerardus Van der Leeuw a *szent közösségről* alkotott elképzelése szerint egy közösségbe való tartozás kimutatása bizonyos szimbólumok segítségével történik, amelyek eszközei és céljai az összetartozás átélésének. A szent közösséget egy közös cél, szándék mozgatja és a közmegegyezés teszi közösségé. (Van der Leeuw, 2001)

Jan Assmann szerint az emlékezet fogalmát átalakította a számítógépek elterjedése és az adattárolás lehetősége, emiatt még jelentősebbé vált napjainkra. Assmann úgy gondolja, hogy az emlékek a felidézés és a megemlékezés által élnek tovább. Ennek legősibb formája a halottakról való megemlékezés. A szerző a kultúra *konkretív strukturájának* alapelveül az ismétlést nevezi meg. Az ünnepek kiemelkedő helyet foglalnak el ennek a folyamatnak a kialakításában. Állandó rendszer szerint lezajló eseményként definiálhatók, ami által alkalmassá válnak az ismétlésre. A *kollektív emlékezet* kapcsán úgy értekeznek a társadalomról, hogy abban valamilyen szinten érintett minden, a társadalomban részt vevő csoport és csoportosulás. A kollektív emlékezet kapcsán kommunikatív és kulturális emlékezetet említ. A *kommunikatív emlékezet* egy időben nem túl régen bekövetkezett eseményt tartalmaz, ami jellemzően felszínesen őrződik meg. A kulturális emlékezet ennél sokkal mélyebb gyökerekkel és jelentéssel bír. A múlt szimbolikus, ezért az emlékezés magában hordozza annak a lehetőségét, hogy a jelenben fontos eseményekre reflektáljon. Ez úgy érhető el, ha például ünnepek alkalmával „megidézünk” a múltat. A kulturális emlékezet szorosan összefonódik az identitással és a hagyományteremtéssel, tartalmazza a csoport identitásának gyökereit és elemeit. A közös szabályok, értékek, tapasztalatok, az ezeket felidéző szimbólumok és az emlékezés képesek létrehozni a közös teret, a *mi-t*. (Assmann, 2013)

A társadalomtól az emlékezethez vezető úton egyértelműen kirajzolódik a közösség egységének a gondolata. Napjainkban a *kultúra, nemzet és identitás* fogalmak különösen aktuálisak. A kultúra a közösség közösséggé válásának az alapelve, míg a nemzeti kultúra már egy „speciálisabb” közösség, amely a nemzet egységét hivatott demonstrálni sajátos szimbólumok segítségével. (Niedermüller, 2002) Clifford Geertz is kiemeli a szimbólumok jelentőségét, amelyekben megtestesülnek azok történetileg közvetítettek jelentései. A jelentések társadalmi szinten létrehozottak, az egyén szempontjából pedig meghatározottak. A szerző szerint a kultúrát az abban résztvevők szempontjából kell tanulmányozni. (Geertz, 2001) A ma ismert nemzet fogalma a XIX-XX. századtól létezik. Benedict Anderson *elképzelt politikai közösségként* beszél a nemzetről, amely *behatárolható* olyan értelemben, hogy nem von egyenlőséget az emberiséggel; és *szuverén*, születésének idejét és körülményeit tekintve. Megállapításai szerint a nacionalizmus kapcsán megjelenik a közös nyelv, a *kulturális gyökerek* és a társadalmi változások vonatkozásában a sajátos időfelfogás. Úgy gondolja, a *vallási közösség és a dinasztikus birodalom is egyfajta kulturális rendszer*. Az emlékezés célja nem más, mint hogy dokumentálja az elfeledett elemeket. Például az önazonosságot az elbeszélések se-

gítségével. Ehhez a történelem ad keretet és az idő teremti meg fordított, jelenből a múlt felé tartó irányát. (Anderson, 2006)

Letti Pravoszláv Egyház

A kereszténységhez tartozó ortodox egyháznak nincs úgy nevezett egységes központja, az egyházi hatalom 13 autokefál⁵³ és két autonóm⁵⁴ egyház kezében csoportosul. Az intézményi felépítés kiegészül a fent megnevezett egyházak félautonóm vagy az anyaegyház részeként működő leányegyházaival. Az intézmények közös élet-és jogrendet követnek. (Thöle, 2001, old.: 216) A Letti Pravoszláv Egyház⁵⁵ a Moszkvai Patriarchátus alá, és az Orosz Ortodox Egyház kánoni területébe⁵⁶ tartozó autonóm részegyház. Kánoni területe Lettország, központja a főváros, Riga. Az egyházhoz két egyházmegye tartozik: a Rigai és a Daugavpils. Az istentiszteletek hivatalosan церковнославянский (*cerkovnoszlavjanszkij*), azaz egyházi szláv nyelven és lett nyelven zajlanak. A Letti Pravoszláv Egyház fő székesegyháza a Христорождественский кафедральный собор (Hrisztorozsgyesztvenszkij kafedralnij szobor) Rigában található.⁵⁷

Fontos esemény az egyház történetében 1836, ekkor alapították meg a Pszkovi Egyházmegye Rigai Vikáriátusát. 1850-ben már megtörtént az elkülönítése, önállóvá vált és létrejött a Rigai Egyházmegye.⁵⁸ Az Orosz Birodalom széthullása után vezető nélkül maradt az egyházmegye, az ezt követő időszakban, 1918 és 1919 között Revelszkaja Egyházmegye⁵⁹ püspöke, Platon látta el ideiglenesen az egyház irányításának feladatát. A kialakult helyzet háttérben az állhatott, hogy a lett hatóságok nem engedélyezték az országba való beutazását a leendő vezetőknek, sem Szerafim metropolitának, sem Gennadij érseknek. A fordulatot az hozta meg, amikor Penzenszkaja Egyházmegye⁶⁰ lett nemzetiségű érsekét, Jānis Pommerst nevezték ki – akit ma Szent János rigai érsekként és újjváltanúként ismerhet a közvélemény

53 Autokefál, önállóan választott fővel rendelkező egyházak: Albánia, Alexandria, Antiochia, Bulgária, Ciprus, Görögország, Grúzia, Jeruzsálem, Konstantinápoly, Lengyelország, Oroszország, Románia és Szerbia. (Thöle, 2001)

54 Autonóm, önálló egyházak: Csehország és Szlovákia, Finnország. (Thöle, 2001)

55 Az egyház lett elnevezése: Latvijās Pareizticīgā Baznīca, orosz elnevezése pedig: Латвийская Православная Церковь (Latvijszkaja Pravoszlavnaja Cerkov)

56 A kánoni területről részletesebben az alábbi forrás tájékoztat. Forrás: <http://ortodox-keresztenyseg.webnode.hu/a-kanoni-terulet-elve-az-orthodox-hagyomanyban-hilarion-alfejev-puspok/> Utolsó Letöltés: 2017. április 20.

57 Forrás: Открытая Православная Энциклопедия «Древо». Webcím: <https://drevo-info.ru/articles/2858.html> Utolsó letöltés: 2017. április 20.

58 Латвийская самоуправляемая Православная Церковь. Русская Православная Церковь. Официальный сайт Московского Патриархата. Webcím: <http://www.patriarchia.ru/db/text/79088.html> Utolsó letöltés: 2017. április 20.

59 A mai (észt) Tallini Egyházmegye elnevezése 1817-1945 között „Revelszkaja” volt. Forrás: <https://drevo-info.ru/articles/12900.html> Utolsó letöltés: 2017. április 20.

60 Penzenszkaja Egyházmegye (Пензенская епархия) székhelye Penza városában található, Moszkvától dél-keletre mintegy 650 km-re. Forrás: <http://пензенская-епархия.рф/> Utolsó letöltés: 2017. április 20.

– 1921-ben nevezték ki Riga érsekévé. A lett kormányzattal és Tyihon pátriárkával folytatott párbeszéd eredményeként, az egyház 1921. június 21-én elnyerte autonómiáját. Az érsek nagy tiszteletnek örvendett hívei körében és napjainkban is szeretettel és elismeréssel emlékszik meg róla az egyház. Fellépett az ország orosz nemzetiségű lakosságának a védelmében és szerepet játszott az orosz oktatási intézmények megnyitására szóló törvény elfogadásában is. 1934. október 11-12-én tragikus körülmények között hunyt el. Átugorva néhány évtizedet az egyház történetében, 1940-ben miután Lettország a Szovjetunió része lett, visszavonták a korábbi önállóságról szóló döntést és ismét az Orosz Ortodox Egyház egyházmegyéje lettek. (Гаврилин, 2001) Az egyházat 1990-ben ismerték el újra, Lettország függetlenségének kikiáltásával egyidőben.⁶¹ Lettország vallási és felekezeti megoszlásait a 2011-es adatokból ismerhetjük meg, amit a 7. táblázat ismertet. A lakosság 34,2%-a lutheránus, 24,1%-a katolikus, 17,8%-a pedig pravoszláv.

7. táblázat. Vallási és felekezeti megoszlás Lettországban, 2011-ben

Lutheránus	34,2%
Katolikus	24,1%
Orosz ortodox	17,8%
Óhitű	1,6%
Egyéb katolikus	1,2%
Egyéb nem vallásos	21,1%

Forrás: <https://web.archive.org/web/20121126013327/http://www.tm.gov.lv/lv/labumi/TM.docx> szerk. Márki K.

Állam és egyház

A государство (állam) fogalmát a nemzetközi jog megközelítéséből érdemes tárgyalni. Az 1933-as „Az államok jogairól és kötelezettségeiről szóló montevideói egyezmény” 1.cikke világosan meghatározza, hogy a) az állam állandó népességgel rendelkezik, b) meghatározott a területe, c) rendelkezik kormánnyal és d) más államokkal való kapcsolattartás képességével. (Kardos & Lattmann, 2010)

Az 1194 bejegyzés jelentős része említette meg valamilyen formában az államot. Az adatbázis 294 találat a főnevek mellett nagy számú melléknévi találatot hozott: „*állam, Lett Állami Levéltár, állami könyvtár, állami csatorna, állami struktúra, államszervezet, állami ünnep, államhatalom, állami jelentőség, államférfi, a lett miniszterelnök állami vizitje, államelnök, állami intézmény.*”⁶² A szövegek környezetet

61 Святое Православие в Латвии. Webcím: <http://pravoslavie.lv/index.php?newid=48&id=34> Utolsó letöltés: 2017. április 20.

62 Saját fordítás. Az eredti szövegből csak a magyar nyelvre fordított szerkezeteket közlöm.

látva indokolttá vált, hogy további kulcsszavakat vonjak be a vizsgálatba. A szavak kiválasztásánál azt volt a cél, hogy a találatok az *történelem-vallás-állam-émlék* dimenziót hívják elő. Ilyen értelemben a következő kulcsszavakat találtam indokoltnak: (1) állam, hatalom, (2) politika, (3) SZU (Szovjetunió), (4) párt, (5) nemzet, (6) kisebbség, (7) nyelv és (8) oktatás.⁶³ Ezzel a kiegészítéssel már 745 találatot kaptam a témában. Mint látni fogjuk, a lett jogállamiság kialakulásának a története, szerves részét képi a vizsgálatoknak. A kulcsszavak tükrében érthető a bevezető definíció fontossága, ugyanakkor némi kiegészítésre szorul. Egy állam nem attól lesz állam, hogy esetlegesen más államok elismerik-e, noha ez alapvető jelentőségű, hanem attól, hogy az államiságra jellemző jegyekkel rendelkezik. A modern államnak rendelkeznie kell független igazságszolgáltatással, a hatalmi ágak szétválasztásával, érvényesülnie kell a „fékek és ellensúlyok”, valamint a szuverenitás elvének. (Kardos & Lattmann, 2010)

Állam nem létezik lakosság nélkül. Ez a kijelentés azért is fontos a számunkra, mert az államot a lakosság hozza létre. (Kardos & Lattmann, 2010) A Lett Köztársaság Északkelet-Európan, a Baltikumban helyezkedik el. Állandó területtel rendelkezik, 64 589 km²-en terül el. Lettország 2004-től a NATO és az Európai Unió tagja, 2014-től pedig az eurozónáé. Lettország népessége a 2016-os adatok szerint a 1 953 200 fő, népsűrűsége 34,3 fő/km². A legfrissebb adatok szerint a megoszlást a 8. Táblázat tartalmazza (a 4,8%-ot számláló egyéb kategóriába a zsidóság, cigányság, németek, észtek és az egyéb nemzetiségiek tartoznak).⁶⁴ Riga, Európa egyetlen olyan fővárosa, ahol nem az államot alkotó nemzet van többségben. A jelentős számú kisebbség a szövegekben is megjelenik.

8. táblázat. Lettország lakosságának a megoszlása 2016-ban

Lettek	61,8%
Oroszok	25,6%
Fehéroroszek	3,4%
Ukránok	2,3%
Lengyelek	2,1%
Litvánok	1,2%
Egyéb	4,8%

Lettországi Központi Statisztikai Hivatal

Forrás: http://www.csb.gov.lv/sites/default/files/skoleniem/iedzivotaji/etniskais_sastavs.pdf Szerk. Márki K.

⁶³ A magyar szavak orosz megfelelői: держава, политика, СССР, партия, нация, меньшинство, язык, обучение

⁶⁴ Lettországi Központi Statisztikai Hivatalának hivatalos oldaláról származó adatok. Forrás: http://www.csb.gov.lv/sites/default/files/skoleniem/iedzivotaji/etniskais_sastavs.pdf Utolsó letöltés: 2017. április 10.

Lettország kisebbségeinek a helyzetével előszeretettel foglalkoznak a jog- és társadalomtudósok. 1991-ben, a függetlenség helyreállításával egy időben deklarálták a jogfolytonosságot, és az 1922-es alkotmány került át a gyakorlatba. Az ekkor hatályba lépő állampolgársági törvény nyomán emberek százazrei váltak hontalanná, amiben a kutatók az orosz nemzetiségű lakosság kiszorításának az eszközét látták. (Ölveczky, 2001) Noha az évek során több kísérlet is történt az állampolgársági törvény „puhítására”, a téma átszövi napjaink Lettországát is; a kisebbségvédelem továbbra is sok kívánnivalót hagy maga után, a kisebbségi nyelv- és oktatáspolitikája különösen megsínylette az elmúlt évtizedeket.

Állam és kisebbség gondterhes viszonyával szemben menedékként és befogadóként jelenik meg a Lett Pravoszláv Egyház. A szövegek arra engednek következtetni, hogy az egyháznak kiemelt szerepe van a kultúra megőrzésében, annak öröként jelenik meg. Hitvallásának tarja, hogy összefogja a híveket, nemzetiségűtől függetlenül is. Jelen állításomat egy szövegrészlettel támasztom alá. „2015 május 22-én a Dom negoszudarsztvennih organizacij-ben (nem állami szervezetek háza) zajlott „Az állam nemzetiségi kisebbségeinek a szerepe az állam fejlesztésében, a multikulturális térben” c. konferencia. Jelen nemzetközi konferencia munkája, amiben a tudomány és az államszerv képviselői, valamint a papság, a társadalmi és ifjúsági szervezetek képviselői vettek részt a konszolidációra irányult. Béke és egyetértés a társadalomban.”⁶⁵

Az egyház a társadalom és a hétköznapi élet minden területén jelen van. Kulturális rendezvények, könyv és filmbemutatók, koncertek, konferenciák, gyermeknevelés, oktatás, táborok, karitatív tevékenységek és adománygyűjtések, nemzetiségi és állami rendezvények szegélyezik programját. A nyelvhasználatot és a sajátos identitás-tudatot néhány kiragadott példával szemléltetem: „a liturgia lett nyelven hangzott el”, „a hit szimbóluma és „Mi urunk...” ószláv és lett nyelven (voltak énekelve)”, „orosz és lett nyelven”, „a mi lett rendezőnk”. A következő példa szintén a nyelvhasználatot kapcsolatos. „Az liturgia alatt az Evangélium négy nyelven szólalt meg: egyházi szláv, orosz, lett és latin nyelven.”⁶⁶ „Az orosznyelvű lakosság alkotja a híveim nagyobb részét. A lettek körülbelül egy ötöd részét teszik ki. Ahogy szokás, ők a lett egyházközségekbe járnak, ahol az istentiszteletet lett nyelven zajlanak.”⁶⁷

Az állam függetlenségével kapcsolatos megemlékezések és emlékezet kiemelkedő helyen szerepel a szövegekben. Hogy megértsük ennek az eseménynek a jelentőségét, nem árt áttekinteni az ország történetét. 1918-ban, az Orosz Birodalom összeomlása után Lettország, Észtország, Litvánia és Finnország függetlenné vált. A Lett Köztársaságot 1918 november 18-án kiáltották ki. Ez év decemberében a szovjet csapatok ismét megszállták a területet, 1919 nyarára azonban a lett hadse-

65 Saját fordítás. Forrás: <http://www.pravoslavie.lv/index.php?newid=6110&id=6> Utolsó letöltés: 2017. április 20.

66 Saját fordítás. Forrás: <http://www.pravoslavie.lv/index.php?newid=143&id=6> Utolsó letöltés: 2017. április 20.

67 Saját fordítás. Forrás: <http://www.pravoslavie.lv/index.php?newid=156&id=6> Utolsó letöltés: 2017. április 20.

regnek sikerült kiűznie az országból a szovjet és a szovjetpárti csapatokat. A két világháború között demokratikus országként működött Lettország. Karlis Ulmanis⁶⁸ volt a kormány első elnöke. (Kapronczay, 1991) 1939-ben a Molotov-Ribbentrop paktum titkos záradékának az értelmében, a szovjet érdekszférába került az ország. A Lett Szovjet Szocialista Köztársaság július 21-én alakult meg, éket verve az ország függetlenségének történetébe. (Plakans, 1995) A Szovjetunió meggyengülésével, a függetlenség kérdéséről 1991. márciusában tartottak népszavazást, amikor is a lakosság 74%-a a függetlenedés mellett voksolt. Az ország függetlenségét 1991. augusztus 21-én hirdette ki a Legfelső Tanács, majd szeptember 6-án a Szovjetunió is elismerte. (Kiss J., 2005)

A függetlenség kikiáltása, mint ünnep az emlékezés központjában áll. Minden évben megemlékeznek róla, állami és egyházi szinten egyaránt, hagyományt teremtve ezzel. Állam és egyház kapcsolatát kölcsönös tisztelet és elismerés, hagyományápolás, hazaszeretet jellemzi. A következő szövegrészlet azért is érdekes és fontos a kutatás szempontjából, mert az Orosz Ortodox Egyház nyilvánítja ki véleményét és gratulációját. 2010. november 18-án Kirill, Moszkva és egész Rusz pátriárkája elismeri és üdvözli Lettország önállóságát, kiemeli a pravoszlávia fontosságát és létjogosultságát. Osztozik a korábbi történelmi nehézségek emlékében, ezáltal elismerve azokat és reményét fejezi ki állam és egyház kölcsönösen előnyös kapcsolatát tekintve:

*„Fogadják őszinte gratulációmát Lettország függetlenségének deklarációja alkalmából. 1918-ban ezen a napon szerezte meg Lettország önállóságát. Ma, majd száz év távlatából látjuk, hogy a nehéz történelmi és politikai viszonyok ellenére, a lett nép megőrizte sajátosságait. Öröndetes, hogy az ország vezetése támogatja a különböző hitet vallók sokévszázados intézményét. A pravoszlávia mély történelmi gyökerekkel rendelkezik Lettországban, és ma is őrzi az ország tradicionális vallási státuszainak egyikét. A kérdésben az államhatalom pozíciója megengedi, hogy reménykedjünk kölcsönösen előnyös dialógusunk és gyümölcsöző együttműködésünk további fejlődésében. Tiszta szívből kívánok Önöknek egészséget és sikereket, és Lettország népének békét, kivirágzást és jólétet.”*⁶⁹

Ugyanezen a napon a legmagasabb lett állami kitüntetés átadásának ünnepségén, az elnök is felszólalt és az ünnepről, az emlékezésről, a hazáról és a hazafiasságról beszélt. A patriotizmus eszményét kiemelve hangsúlyozta, hogy az ország lakosai felelősek Lettországért és annak jövőjéért. *„A függetlenség napján elgondolkodunk saját államunkon, Lettországon, saját szeretett hazánkon, reményünkön, jövőnkön. Hogy mi az a patriotizmus? Többek között a nagy felelőssége annak, hogy milyenné*

⁶⁸ Karlis Ulmanis kormányzása során a demokratikus irányvonalat lassan felváltotta egy szélsőséges diktatórikus politika. (Kapronczay, 1991)

⁶⁹ Saját fordítás. Forrás: <http://www.pravoslavie.lv/index.php?newid=3491&id=66> Utolsó letöltés: 2017. április 20.

válik az államunk. Mindenkit közülünk érdemes emlékeztetni az országért vállalt felelősségre, nem csak a mindennapjainkban, de munkahelyeinken is.”⁷⁰

2010-ben a függetlenségről való megemlékezés különösen aktuális volt. Alexandr, Riga és egész Lettország metropolitáját az a megtiszteltetés érte, hogy 34 további államférfi és közéleti személyiség kíséretében átvehette a legmagasabb rangú állami kitüntetést. A metropolita az esemény kapcsán kiemelte a Lett Pravoszláv Egyház szerepét a függetlenség helyreállításáért vívott harcban. Hangsúlyozta az egyház által képviselt értékeket, megerősítve ezzel annak helyét és létjogosultságát Lettországban. Az idézet utolsó mondatában erélyesen utasítja el a prozelitizmus⁷¹ vádját, ezzel hangsúlyozva egyház és állam egységre és közösségre való törekvését. „Úgy fogom fel ezt az érdemrendet, mint egy kitüntetést a Lett Pravoszláv Egyház minden hűséges gyermeke számára. Az elmúlt 20 évben Egyházunk a lett állam függetlenségének helyreállításában fellépett az erkölcsért, a szellemiségért, a társadalom lelkébe szeretetet és megértést nevelt. Együtt őriztük meg az Egyház egységét, megoszthatatlanságát, teljességét, és az állam értékelte érdeme szerint hitbéli álláspontunkat, a mi magas morális és erkölcsi értékeinket (...) Ezt a magas állami kitüntetést sajátos szimbólumként értékelem, mint igazságunk jelét. (...) Mi mindig igyekszünk megszilárdítani az Egyházat és Lettország minden népének a javára válni, az emberek nemzetiségi és konfesszionális hovatartozásától függetlenül. Az állam és a társadalom megbecsül minket nyitottságunkért, minden ember befogadása iránti készségünkért, noha prozelitizmussal soha nem foglalkoztunk⁷²

Az állam és egyház tiszteletteljes viszonyát, amelyben a közösség és egység gondolata kiemelkedő helyen van, jól példázza a következő szövegrészlet. 2015. január 14-én, karácsony alkalmából a lett államfő, Andris Berzins látogatása során gratulációját fejezte ki a Lett Pravoszláv Egyháznak. Alexandr, Riga és egész Lettország metropolitája a következőket mondta a találkozó alkalmával: „*Mi, lett pravoszlávok, naponta imádkozunk az Úrhoz országunkért, Lettországért, az államhatalomért és hadseregért, minden emberért. Támogatjuk a baráti kapcsolatokat Lettország minden hagyományos keresztény konfessziójával, azt gondolva, hogy a kölcsönös tisztelet és együttműködési lehetőség az ország javára lesz.*”⁷³

70 Saját fordítás. Forrás: <http://www.pravoslavie.lv/index.php?newid=3490&id=6> Utolsó letöltés: 2017. április 20.

71 A mai értelemben vett prozelitizmust annak a megjelölésére használjuk, amikor egy egyház „átcsábítja” egy másik egyház hívét. A fogalom az ortodoxia és a római katolicizmus irányából vonatkozik a kutatásra. Forrás: www.paroquia.hu/1oldalelemek/Gondolatok/Prozelitizmus.htm Utolsó letöltés: 2017. április 20.

72 Saját fordítás. Forrás: <http://www.pravoslavie.lv/index.php?newid=3490&id=6> Utolsó letöltés: 2017. április 20.

73 Saját fordítás. Forrás: <http://www.pravoslavie.lv/index.php?newid=5933&id=6> Utolsó letöltés: 2017. április 20

A metropolita szavaira a következőképpen válaszolt az államfő, elismerve az egyház államban és Lettorszáiban betöltött szerepét és feladatát. „*A hívők ilyen egysége országunk szellemi egységéhez és államunk megszilárdulásához vezet.*”⁷⁴

A 2015. január 6-án, a Lett Pravoszláv Egyház Szinódusának kommentárja címmel megjelent bejegyzésben, az egyház világosan meghatározza céljait és tevékenységét. Állam és egyház kapcsolatát, egyház és a politika kapcsolatát. A Lett Pravoszláv Egyház nem foglalkozik a politikával. „*A Lett Pravoszláv Egyház önálló, a Lett Pravoszláv Egyház törvényei és a Lett Állam más normatív okiratai szerint irányítatik. Nem foglalkozik politikával, és saját önállóságának erejéből nem támogat semmilyen belföldi vagy külföldi politikai érdeket. Saját szolgálatát végzi, neveli a saját hűséges gyermekeit a pravoszláv hitben, szeretetben Istenhez és felebarátaihoz, szeretetben a Lett Államhoz és néphez. A Lett Pravoszláv Egyház naponta imádkozik a Lett Államért és népért.*”⁷⁵

A bemutatott szövegek jól példázzák a Lett Köztársaság és a Lett Pravoszláv Egyház viszonyát, az egységgel és a közös identitás iránti szándékkal a központban. Az ország múltját figyelembe véve érthetővé válik a közösségteremtés szándéka, amiben mind az egyház, mind az állam osztozik és élen jár. A közös emlékezet, ami az ünnepek és a rítusok alkalmával ölt testet, alkalmasnak tűnik a közös hagyományteremtésre és közösség megkövácslására, aminek a következtében megszületik a „mi”. (Assmann, 2013)

Kultúra és identitás a Szovjetunió árnyékában

A történelmi múlt nem csak az emberi életet, hanem a társadalmat és az intézményeket is atszóni látszik. Kiegészítve a lett függetlenséghez vezető utat, nem fedelkezhetünk meg az CCCP árnyékában töltött időszakról. Ahogy korábban már utaltam rá, az 1939-es Molotov-Ribbentrop paktum titkos záradékának a hatására került az akkor független ország a szovjet érdekszférába. A valóságban, már 1939-ben megkezdődött a szovjet csapatok bevonulása Lettország területére, hivatalosan azonban csak 1940-ben szállták meg és csatolták magukhoz a területet. 1940-ben Augspils körzetet is a Szovjetunióhoz csatolták, aminek aktualitása van. Az erre a területre irányuló követeléséről Lettország 2007-ben lemondott. Az 1940. július 21-én megalakult Lett Szovjet Szocialista Köztársaság a '40-es években fokozatosan építette ki a szovjet rezsimet. A feljegyzések szerint lett lakosok tízezreit deportálták és küldték munkatáborokba, a lakosság mintegy 9%-a esett áldozatul. 1941 augusztusában a Német Birodalom csapatai bevonultak Rigába, majd megkezdődött a zsidó lakosság deportálása. 1941 és 1991 között Lettország a Szovjetunió tagköztársas-

74 Saját fordítás. Forrás: <http://www.pravoslavie.lv/index.php?newid=5933&id=6> Utolsó letöltés: 2017. április 20.

75 Saját fordítás. Forrás: <http://www.pravoslavie.lv/index.php?newid=5929&id=6> Utolsó letöltés: 2017. április 20.

sága volt. (Plakans, 1995) Napjainkra jelentősen átalakult Lettország nemzetiségi összetétele. A háborúk és ki-betelepítések, deportálások, száműzések rányomták bélyegüket napjaink Lettországának nemzetiségi összetételre. A kommunizmus lettországi áldozatainak számát a következő 9. táblázat szemlélteti. (Németh, 2009)

9. táblázat. A kommunizmus áldozatainak száma Lettországban 1940 és 1985 között

	Deportáltak száma	Letartóztatottak vagy kivégzettek száma	Összesen	Százalék
1940-1941	20 700	7 670	28 370	14,8
1945-1953	119 000	41 762	160 762	83,8
1954-1985	-	2 541	2 541	1,3

Forrás: (Németh, 2009) Szerk. Márki K.

Ahogy a táblázatból is kitűnik, 1954-től jelentősen csökkent a letartóztatottak száma. Ez többek között Sztálin halálával kapcsolható össze, ugyanis az ezt követő időszakban, az addig bevettnek számító tömeges megtorlás intézménye megszűnt. Ettől függetlenül párttisztogatások történtek, a Lett Kommunista Párt esetében például 1959-ben. (Bojtár, 1989) A 10. táblázat jól szemlélteti, hogyan alakult át az ország nemzetiségi összetétele 1935 és 2016 között.

10. táblázat. Lettország nemzetiségi összetétele 1935 és 2016 között

	1935	1989	2000	2016
<i>Lettek</i>	1 467 035	1 387 757	1 370 703	1 216 443
<i>Oroszok</i>	168 266	905 515	703 243	504 370
<i>Fehéroroszek</i>	26 803	119 702	97 150	65 999
<i>Ukránok</i>	1 844	92 101	63 644	44 639
<i>Lengyelek</i>	48 637	60 416	59 505	41 528
<i>Litvánok</i>	22 843	34 630	33 430	23 944
<i>Zsidóság</i>	93 370	22 897	10 385	5 013
<i>Cigányság</i>	3 839	7 044	8 205	5 297
<i>Németek</i>	62 116	3 783	3 465	2 605
<i>Észtek</i>	6 928	3 312	2 652	1 794
<i>Egyéb</i>	4 255	29 410	25 001	57 325

Forrás: <http://www.csb.gov.lv/> szerk. Márki K.

A lettországi lakosság száma 1989 és 2016 között jelentősen csökkent. Hátterében a *természetes fogyás* jelensége áll és az 1990-es években bekövetkezett társadalmi és politikai változások, amelyek nyomán *kivándorlási hullám* vette kezdetét. 1990 volt az utolsó olyan év a második világháború óta, amikor a születések száma meghaladta a halálozások számát. 1989 és 2000 között 289 ezer fővel, majd 2000 és 2009 között további 96 ezer fővel csökkent az ország lakossága. 189 ezer fő a természetes fogyás jelenségének nyomán hiányzik az összlakosságból, amely magába foglalja a születések visszaesését és a halálozások számának növekedését. 1990 és 2006 között a kivándorlási hullám nyomán 238 ezeren hagyták el az államot. (Németh, 2009) Hátterében a szigorú állampolgársági törvények, a nyelvtörvény és a hontalan státuszú személyek számának drasztikus megemelkedése áll. Az állampolgársági törvény világosan meghatározta kik kaphatnak lett állampolgárságot, és kik nem. Azok, akik 1940. június 17. előtt lett állampolgárok voltak és a leszármazottjaik, külön választva a többi lakostól, új útlevelet kaptak. A lakosság maradék része sokáig nem lehetett biztos abban, hogy megkapja-e majd az állampolgárságot vagy sem. 1994-ben az állampolgársági törvény módosításakor derült csak ki, hogy ki kaphatja meg állampolgárságát. A visszaélések és bizonytalanság nyomán több lépcsőben kezdődött meg a honosítás. A végső módosításra csak 1998-ban került sor, az egyre fokozódó nemzetközi nyomás hatására. Ennek értelmében megkülönböztetnek (1) állampolgárokat, (2) idegeneket, (3) hontalanokat és (4) állampolgársággal nem rendelkezőket. A meghatározás szerint minden lett állampolgár egyenlő, függetlenül attól hogyan szerezte meg az állampolgárságát.⁷⁶ A témával foglalkozó szakirodalmak felhívják az olvasók figyelmét a lett és az orosz dimenziók alapos tanulmányozására. Az első lett állam függetlenségének a Vörös Hadsereg bevonulása vetett véget, ami a lett dimenzió szerint több évtizedre felfüggesztette a lett jogállamiságot. További sérelemként hozzák fel az erőszakos ki- és betelepítéseket, a terület russzifikációját. Az orosz dimenzióban az orosz kisebbség védelme iránti igény jelenik meg.

A múlt béli események feldolgozásában nagy szerepet tulajdonít az egyház saját magának és tevékenységének. A 2006. május 28-án íródott bejegyzésben az Orosz Pravoszláv Egyház pátriárkájának első látogatása során megfogalmazódott gondolatokat olvashatjuk. Az idézetből kitűnik, hogy az emlékezésben és az események megértésében, feldolgozásában nagy szerepet tulajdonít magának az Orosz Pravoszláv Egyház. A totális rezsimek általi szenvedéseket és bünteteket nem lehet elfelejtani. Egy másik fontos megállapítás és önigazolás, hogy a pravoszlávia mára szerves részét képi az országnak, annak minden területén jelen van. *„Az Orosz Pravoszláv Egyház Pátriárkájának első látogatása sajtóságos esemény nem csak a pravoszlávok, de Lettország minden népe számára. A pravoszlávia Lettországban történeti módon jelenik meg a kereszténység alap egyházaként. A hosszú évszázadok alatt gyökeret vert a lett kultúrába, nyelvbe, művészetbe, építészetbe, történelembé*

⁷⁶ Forrás: <http://www.mfa.gov.lv/> Utolsó letöltés: 2017. április 20.

és társadalmi életbe, Lettország keresztény lakosságának szerves részévé vált. Az elmúlt évszázadban népeink erősen szenvedtek a fellépő totális rezsimektől. Nincs jogunk elfeledkezni ezekről a büntettekről és óriási áldozatokról. Nagyon fontos szerepe van ezen események értékelésében az Orosz Pravoszláv Egyháznak.”⁷⁷

Az egyház helyzetét a Szovjetunió idején a következő néhány példával szeretném bemutatni. Az első kiragadott szöveg Lettország 60-as éveibe enged némi betekintést. Az egyház gondterhes, nehéz időszakon megy keresztül. A hatóságok templomokat záratnak be és elkobozzák azok ingóságait. „A hatvanas években, miután a hatóságok bezáratták a templomot, az egyházközség átadta saját egyházi felszereléseinek⁷⁸ egy részét megőrzésre a Petropavlovszkoj templomnak, Daugavpilsba.”⁷⁹

A templomok bezárásai, az egyház szerepének visszaszorulása és tiltása meghatározni látszik ezt az időszakot. A műemlék jellegű épületek megrongálására és az egyházi javak elkobzására jellemző utalások több alkalommal is megjelennek. A minta jelentős mennyiségű szövegében bukkan fel a hatalom vallást és egyházat háttérbe szorító emléke, ami a rendszerváltás után oldódik csak fel. Ezt a következő szövegrészlet érzékletesen mutatja be. „Ezt a templomot a 19. század végén építették, a város pravoszláv hívőinek a kedvence volt, de majdnem 30 éven át zárva volt, és meggyalázva, beszennyezve állt. 1963-ban levették a harangokat és a kerszteket a katedrálisról, és csak 1991-ben kezdődött a lebontása annak mennyezetnek, amelyet még a szovjet időkben hoztak létre, és amely planetárium alakzatban volt megépítve. És 15 év folyamán, a szorgalmas és serény munkának köszönhetően, ma ezt a templomot régi szépségében és pompájában láthatjuk”⁸⁰

Egy másik szövegrészlet azt bizonyítja, hogy a vallás és az egyház ezekben a nehéz időkben, a tiltás és elnehezítés ellenére is szerves részét képezte az emberek mindennapi életének. „A hívők számára nehéz szovjet időkben az Arhangel Mihail templom nem zárt be, és rendszeresek voltak benne az istentiszteletek.”⁸¹

A mintát vizsgálva egyértelművé vált számomra, hogy a történelmi múlt és az arra irányuló emlékezet az egyház életének szerves részét képi. Ezt az állítást alátámasztani látszanak eredményim. Az история (isztorija: történelem) 363, a память (pamjaty: emlék, emlékmű) 637, a воспоминания (voszpominanyija: visszaemlékezés) pedig 74 találatot eredményezett.

77 Saját fordítás. Forrás: <http://www.pravoslavie.lv/index.php?newid=208&id=6> Utolsó letöltés: 2017. április 20.

78 A fogalom alatt a szimbolikus jelentésű berendezések és ingóságok, mint például örökméces, gyertyatartók, stb. értendő

79 Saját fordítás. Forrás: <http://www.pareizticiba.lv/index.php?newid=6277&id=95> Utolsó letöltés: 2017. április 20.

80 Saját fordítás. Forrás: <http://www.pravoslavie.lv/index.php?newid=202&id=6> Utolsó letöltés: 2017. április 20.

81 Saját fordítás. Forrás: <http://pravoslavie.lv/index.php?newid=6282&id=6> Utolsó letöltés: 2017. április 20.

Háború, fájdalom, sebek

Az eredmények tükrében a történelmi sebek és traumák hangsúlyosak az egyház emlékezetében, ezért indokoltam találtam, hogy a tanulmányban külön is foglalkozzak ezzel. A война (vojna: háború) kulcsszó mind a 160 esetben pozitív találatot hozott, néhány kiragadott példát kiemelnék: „háború hősei, második világháború, első világháború, görögök elleni háború, Nagy Honvédő Háború, a háború után, a háború elején, a háború végén, a háború időszaka, harc a totális rezsimekben...”

Szinonimája, a борьба (borjba: harc) 61 találatra már a lelki eredetű és a mindennapi életben zajló harcokra is utalt: „harc a tatárokkal, harc a hitért, harc a bűnnel, jó és rossz harca, harc a gonosz lelkekkel, harc a lélekért, harc a láthatatlan ellenségekkel, harc a globális felmelegedés ellen, az Úr erőt adott a harchoz, harc az alkoholizmussal...”

A жертва (zsertva: áldozat) 99 találatra közül a következőket emelem ki: „a második világháború és a totális rezsimek áldozatai, megszenvedi, Krisztus fájdalmas áldozata, az áldozat eszméje, a csernobili katasztrófa áldozatai...” A репой (geroj: hős) 36 találatra között a köznapi értelemben használt hősök jelentek meg: „a dokumentumfilm hősei, ellenségek vagy hősök, saját hőseink, nincsenek hősök, az én hősom, a nagy honvédő háború hősei, hősiesség...”

Az orosz война (háború) szó elsődlegesen egy olyan fegyveres harcra utal, ami államok, népek, törzsek között zajlik.⁸² Használatát olyan kifejezésekben érthetjük meg, mint például „háború a szabadságért, háborút folytat, háborúba megy, tragikus körülmények között elhunyt a háborúban, világháború, háború sújtotta ország, háborúba lép, hadat visel, háborút üzen”. A háború természete, mibenlétének a megértése sok nagy gondolkodót foglalkoztatott. Heller Ágnes tanulmányát azzal a bevezető gondolattal és állítással kezdi, hogy az emberek a bibliai Édenkertben kívül nem ismerik azt a világot, amiben nem léteznek a háborúk. Megállapítása szerint a háború minden korban jelen van. Nyomán győztesek emelkednek fel és vesztesek kerülnek büntetésként alárendelt pozícióba. A háború fogalmát összekapcsolja az erőszakkal, és az emberölést a háború szükséges és megkövetelt cselekedeteként határozza meg. (Heller, 2015/4) Clausewitz még egy lényeges elemre hívja fel figyelmünket, ez pedig a gyűlölet. Úgy tartotta, hogy a háborút, amelyre a végletek a jellemzők, az érzelmek irányítják. (Clausewitz, 1999) A háború okairól, borzalmairól való elmélkedés a világirodalomban is tetten érhető. Példaként hozva, Leonyid Andreejev „A vörös kacaj” című művében a maga valóságában, kíméletlen őszinteséggel festi meg nem csak az „őrült” háborút, de a forradalom és az éhínség témakörét is. (Андреев, 2010)

A kutatás eredményei kicsúcsosodtak egyes eseményeknél. A leghangsúlyosabban a világháborúk, a Nagy Honvédő Háború és a Győzelem Napja.

⁸² A háború szót az egy államon belüli társadalmi osztályok között zajló harc kifejezésére is szokás használni. Forrás: <http://gramota.ru/slovari/dic/?word=%D0%B2%D0%BE%D0%B9%D0%BD%D0%B0&all=x> Utolsó letöltés: 2017. április 20.

A Nagy Honvédő Háború 1941-től 1945-ig tartott. Elnevezése a Szovjetunió és Németország, valamint annak szövetségesei között zajló háborúra utal. A Szovjetunióban már a 30-as évektől számítottak és készültek erre a háborúra, mégis az 1941. június 21-i támadás váratlanul érte az országot. A németek és a szövetségesei Finnország, a Baltikum, Belorusszia és Ukrajna felől nyomultak be az országba. A német seregek északi szárnya ekkor Leningrad felé vette az irányt, amit majd három évig tartottak blokád alatt. A középső hadoszlop Moszkva felé nyomult, de nem sikerült bevenni a várost. Ezekután Kijev, a Don-vidék, a Krím és a Kaukázus következett, amiket már sikerrel foglaltak el. A történeti feljegyzések szerint borzalmas atrocitások kísérték ezt az időszakot: tömeges kivégzések, felakasztások, agyonlövések, megégetések, egész falvak lemészárlása. Miután a szovjet vezetés és haderő újjászerveződött, 1942/43-ban került sor a döntő sztánlingrádi csatára. A szovjetek célja az volt, hogy bekerítsék és legyőzzék az ott állomásozó német erőket. A győzelemmel megkezdődött a német csapatok lassú kivonulása az országból. A beszámolók nem csak a német, de a Vörös Hadsereg brutalitásáról is beszámolnak. Ellensúlyozva a szovjet oldalt körülengő pátoszt, a nyugati szerző, Stites szavait idézem: *„a bosszúszomjas állam ugyanabba a marhavagonba terelte az ártatlant és a bűnöst, hogy pusztuljanak együtt, vagy éljenek tovább száműzetésben. Végül Sztálin és a párt – felnagyítva saját szerepét és szinte alig említve azokat a spontán erőket, amik a segítségükre siettek – egyszerűen kisajátította a győzelmet az embe-
rektől.”* (Stites, 2002, old.: 151-164)

Visszatérve a szövegkorpusz elemzéséhez, a háborúról és győzelemről való megemlékezés fontos alappillér nem csak állami, hanem egyházi szinten is. A szövegből világosan kiderül, hogy ezt nem csak az ünnep mámorja, de az elesettek és a háborúban elhunytak tragédiája is áthatja. Az egyház hűen meghatározott céljaihoz és értékeihez, gondolja az elesettek emlékét és segít a tragédia feldolgozásában. Jellemző momentumként jelenik meg ezekben az megemlékezésekben a hősiesség eszménye. Ezzel szemben a „névtelenség” jelenik meg, ami nem csak a felejtés veszélyét hordozza magában, de a hála kifejezését és a hősi pidesztálra való emelést is akadályozza. „Április 29-én, a Győzelem Napjának előestéjén Ropaži városában – ami Riga alatt található – a Nagy Honvédő Háború éveiben elhunyt katonáknak a búcsúztatója zajlott. Azon szovjet katonák földi maradványainak új sírhelyre temetésének a gyászszertartása történet meg, akik a német-fasiszta harcok alatt hunytak el, Lettország felszabadításáért harcolva. *A Nagy Honvédő Háború veterán katonái, akik a nyugalmazott katonák Republikánus Társaságának képviselői, a leningrádi blokád túlélői, a fasiszta koncentrációs táborok fiatalok túlélői, és más társadalmi szervezetek képviselői érkeztek ide azért, hogy tiszteljenek a 71 szovjet katona emléke előtt, akiknek a földi maradványait a „Legenda” nevezetű kutatócsoport találta meg az elmúlt években. Ahogy „Talis Esmic” parancsnok mesélte, a hosszú apró-*

lékos munkának köszönhetően Oroszország archívumaiban sikerült megállapítani a többségük nevét és családnevét, noha 16-an közülük így is névtelenek maradtak.”

Mint láthatjuk, a halhatatlan hőstettek az egyház interpretációjában ugyanolyan fontosak, mint állami szinten. Segítenek megőrizni az emlékeket és értelmezik a történelmet. „*Oroszország nagykövete, Viktor Kaljuzsnij és a társadalmi szervezetek sorainak képviselői felszólalásaikkor az elesettek emlékeről és halhatatlan hőstetteiről beszéltek. A búcsúbeszéd után, melyet Nyikolaj Prikazjuk pap mondott, egy ünnepélyes gyászszertartás ment végbe, amely a Nagy Honvédő Háború idején elesett összes elhunyt katona tiszteletére szólt.*”⁸³

Győzelem Napja

A Győzelem Napjának hagyománya 1945. május 8-ról 9-re virradó éjszakára vezethető vissza, amikor is Georgij K. Zsukov, a Szovjetunió marsallja a Legfelsőbb főparancsnokság képviselőjében elfogadta Németország teljes és feltétel nélküli kapitulációját. A második világháború végét jelentő eseményt, népünnepélyek követték. A Szovjetunió Legfelső Tanácsa május 9-ét állami ünnepévé nevezte ki, mint a Győzelem Napját. 1965-től munkaszüneti nap, a haza szabadságát és függetlenségét, a hazafiaságot ünneplik országszerte. (Soproni, 2008) Május 9. Lettországból is fontos ünnep, amit minden évben ünnepi eseménysorozatok követnek. 2015-ben a rigai megemlékezés az orosz ДДТ (DDT) együttes kultikus Родина (Rodina: Haza) c. számával⁸⁴ zárult, amit együtt énekelt a tömeg, majd az ünnepélyes салют (szaljut: tűzijáték) következett.⁸⁵ A hazánkban ismert katonai parádén túl, megemlékeznek a csatában elesettekről. Az ünnepség fontos eleme a hősi emlékművek, az Ismeretlen katona sírjának, a fasizmus áldozatainak emlékműveit meglátogatni. Az emberek virágsokrokat, mécseseket, koszorúkat helyeznek el, amelyeket különböző feliratok díszítenek. „*Senkit sem feledtünk, és semmit sem feledünk. Örök dicsőség a hazáért elhunytaknak.*” Az ünnepségre vannak, akik magukkal viszik az elesett és elhunyt szeretteik fényképeit. Napjainkra egyre inkább elterjedt „szimbólum”, hogy az ünnepség résztvevői ötsávos fekete-narancssárga György-szalagot viselnek. (Soproni, 2008)

A Lett Pravoszláv Egyház hagyományteremtését és emlékeztetét a következő szövegrészlet segítségével érthetjük meg. Ebben egyértelműen kiderül, hogy a középpontban az elesettek, elhunytak emlékezte és tisztelete áll. Az egyház fontos szerepet tölt be ennek a hagyománynak az ápolásában. „*A Győzelem Napjának 65. évfordulója alkalmából május 9-én Lettország minden templomában megemlékező-*

83 Saját fordítás. Forrás: <http://www.pravoslavie.lv/index.php?newid=165&id=6> Utolsó letöltés: 2017. április 20.

84 A ДДТ együttes Родина c. dalának szövege orosz és angol nyelven a következő linken érhető el. Forrás: www.rusmus.net/song/3675 Utolsó letöltés: 2017. április 20.

85 Jelentős ünnep a lettországi orosz kisebbség életében a Győzelem napja, amelyet május 9-én ünnepelnek. Forrás: <http://rus.delfi.lv/news/daily/story/istoriya-dnya-kak-latviya-otmechaet-den-pobedy.d?id=45942707&page=1> Utolsó letöltés: 2017. április 20.

seket tartanak a háború éveiben, 1941-1945-ben elhunyt katonák és minden szenvedéssel „elpusztult” ember emlékére.”⁸⁶

Az ünnep kapcsán, 2006-ban így emlékezett meg az egyház a győzelemről és az embereket ért veszteségről: „Azon a napon, amikor véget ért a háború, az emberi öröm határtalan volt. A sok ember, akik teljes szívükkel vettek részt és osztoztak ebben az örömben, nem tudták eltakarni saját fájdalmaikat (sem): szeretett közeli és távoli rokonaik nem tértek vissza a háború csatamezőiről. Vigasztalhatatlanok voltak azok az anyák, feleségek és gyerekek, akik megkapták az értesítést fiaik, férjük, apjuk elestéről”⁸⁷ A témában íródott szövegre jellemző a fájdalom és a fájdalomban való osztozás, ami a kulcsszavak szövegekörnyezetének a vizsgálatakor egyértelműen ki is rajzolódott.

Egy heroikus küzdelem

Az utolsó bemutatásra váró szövegrészlet – ismételten – a töténelmi emlékezetbe bevont hősiesség intézményét hivatott képviselni. A „Nincs már az a szeretet, aki a saját lelkét a más embertársért adná”⁸⁸ című bibliai idézet alatt található szöveg az első világháború eseményeiről és a lakosság heroikus helytállásáról tudósít. Lettország ezekben az időkben az Orosz Birodalomhoz tartozott, amely 1795 után hajtotta uralma alá a balti területeket. (Bojtár, 1989) Az 1914 és 1918 között a Daugavpils városa alatt zajló első világháború frontvonalának emlékei szemléletesen mutatják be, hogy egyes, az adott közösség szempontjából különösen releváns történelmi múltira utaló emlékek nemzedékekkel később is előkerülnek. Mi több, történetként és példázatként mesélik tovább a fiatalabb generáció számára.

„1914 decemberétől 1918 februárjáig Daugavpils városa alatt a Daugava-Dvinánál zajlott az I. világháború frontvonala. A front 1915 őszén keletkezett, amikor a német csapatok az áttörés eredményeként közeledtek Daugavpils városához. A startégiai pont elfoglalása megnyitotta az utat a fővároshoz, Petrográdhhoz. Szeptember 3-án a németek elfoglalták Zarasai települést (Litvánia). Ádáz, elkeseredett harcok folytak Medumiért. A harcok eredményeként 1915 szeptemberére és októberére a németek Daugavpilsnél rekedtek, így állóháború alakult ki”

Az 1915. év szeptember-októberi harcainak eredményeképp, és mert a németek továbbra sem tudták bevenni a várost, a frontvonal 1915 és 1918 között állt fenn. Kiemelik, ez az időszak sok megpróbáltatást és nehézséget hozott magával a város lakosságának életébe. „A város ki volt szolgáltatva a tüzérség lövéseinek, a német

86 Saját fordítás. Forrás: <http://www.pravoslavie.lv/index.php?newid=3151&id=6> Utolsó letöltés: 2017. április 20.

87 Saját fordítás. Forrás: <http://www.pravoslavie.lv/index.php?newid=171&id=6> Utolsó letöltés: 2017. április 20.

88 Saját fordítás a teljes alfejezetben. Forrás: <http://www.pravoslavie.lv/index.php?newid=3437&id=6> Utolsó letöltés: 2017. április 20.

légierő bombázásának, sok ipari objektumot és adminisztrációs intézményt evakuáltak.”

A történet további folytatásában a hősiesen küzdő lakosság kerül bemutatásra, akik félelmet nem ismerve, bátoran és elszántan védték hazájukat, az Orosz Birodalmat. *„Sok katona esett el a csatákban a várost védve. Ez az Orosz Birodalom pravoszláv háborúja volt. Egy állam fiai, a csapatok különböző fegyvernemének katonái, gyalogosok és lovasok, kozák-haderő és vezérkar katonatisztsjei. Mindannyian bátran és rettenthetetlenül hajtották végre katonai kötelességeiket, ezért úgy kell őket megőriznünk az emlékezetünkben mint harcosokat, akik „nem sározták be egyenruhájukat”⁸⁹ és a végsőig teljesítették a Megmentő szavait.*”

A folytatásul szolgáló utolsó szövegrészlet az Ikona Pokrova⁹⁰ példájával utal az eseményekre. Ez azért is lényeges eleme a kiemelt résznek, mert az ikonoknak a keleti egyházban mindig fontos üzenete van: úgy jelennek meg ugyanis, mint az egyház nyelve, történeteket mesélnek és jelenítenek meg a híveknek. (Thöle, 2001) Ehhez kapcsolódóan, október 14-én a Mária oltalma egyházi ünnep alkalmával, arra emlékszik a pravoszlávia, amikor Mária egy leplet tartott Konstantinápoly fölé, hogy azt elrejtse az ostromlók és a kereszténység ellenségei elől. (Soproni, 2008) A szimbólum jelen szövegben, a város lakosságának megmenekülésével és megmentésével állítható párhuzamba. *„A város ötezer védője ebben a földben talált menedékre. Imádkozunk, megemlékezünk az elhunyt katonák lelkéért, akik a csatamezőkön veszítették el életüket. Az Ikona Pokrova – a kozák csapatok tiszteletben álló képe, és leginkább a kozák-haderő, akik a németekkel harcoltak Medumi városában, ahol a helyi lakosok nem engedték a háborút, ami a terület elfoglalásáért zajlott. Fontos emlékeznünk ezen idők eseményére és imádkoznunk ezen elhunyt lelkek nyugalmaért, akik már nem tudják azt kérni önmagukért, hogy teljesítsék a saját keresztényi kötelességüket „elhunyásuk” előtt. Hála és köszönet nekik azért, hogy a messzi 1915-ben feláldozták önmagukat „más embertársaikért”.*

Összegzés

Ha a kutatást összegezni szeretném, akkor elsőként önkritikaként a kiválasztott mintavétel nagyságát mindenképp meg kell említenem. Talán nem volt szerencsés egyedül vállalkozni egy ilyen nagy mennyiségű adat elemzésére, ugyanakkor ennek köszönhetően sokkal alaposabban megismerhetjük a vizsgált egyház álláspontját. A kulcsszavak keresésének ötlete, a kódolás és a mondatkörnyezet vizsgálata bevált a kutatás tekintetében megírásában a *„Vallási közösségek az írott sajtóban. Kvantitatív és kvalitatív elemzések”* című könyv volt a segítségemre. (Máté-Tóth & Juhász, 2007)

⁸⁹ Metafora, azt jelenti, hogy hűen szolgáltak, hűek voltak a hazért, és amiért küzdöttek.

⁹⁰ А покров (pokrov) szó leplet jelent, a hozzá kapcsolódó покрывать (pokrivaty) ige pedig betakarni, befedni jelentésekben használatos.

A megfelelő kulcsszavak meghatározása a korábbi alapos előkészületek javára írható, így érzésem szerint sikerült azokat a kifejezéseket meghatározni, amelyek valóban elvezettek a feltett kérdés(ek)re. Nem volt szabad figyelmen kívül hagyni, hogy a kulcsszavak és mondatkörnyezetek vizsgálata önmagában nem elégséges. Szükség volt a szövegek elolvasására és tanulmányozására, aminek a végeredményeképp ki tudtam választani a nagy egészet leginkább reprezentáló példákat. Nem elhanyagolandó, hogy egyes szövegek komoly idegen nyelvi tudást követeltek, nehézségként az orosz és egyházi szláv nyelv keveredését emelem ki, ami jellemző az ilyen jellegű szöveg esetében.

A szövegek tekintetében Jan Assmann (2013) és Benedict Anderson (2006) elméletei kiváltképp igaznak bizonyultak. A kulturális emlékezet és az identitástudat meghatározta a vizsgált mintát. A közösség és a „mi” keveredtek a korra jellemző egyházi és állami szférával. A Lett Pravoszláv Egyház történelememlékezetének a bemutatásában a fokozatos építkezés elvét használtam. Az egyház történetének a bemutatását az állami és egyházi szféra vizsgálata követte. A Lettországra jellemző általános adatok és kulturális jegyek bemutatása elengedhetetlennek bizonyult a mély elemzés elkészítéséhez és a mondanivaló pontos megértéséhez. Az eredmények szerint az ünnepek és az ezt kísérő hagyomány kialakítása fontos részét képezi az identitásnak és emlékezetnek; ezen belül a háborús eseményekre való visszaemlékezések alkalmával felülreprezentálva fordulnak elő az emlékezőt tartalmazó szövegek, amik segítenek megérteni az egyház történelemértelmezését.

A múlt eseményeinek értelmezése nem csak napjaink társadalmi, politikai és gazdasági életét, de a hétköznapiakat is meghatározni látszik. A sajátos történelmi tapasztalattal rendelkező kelet-közép-európai régióban a *vallás*, amely a társadalom szerves részét képezi, sokrétűsége alapján alkalmas a társadalmi és egyéni identitás helyreállítására. (Máté-Tóth, 2014) Az emlékezés egy olyan interpretációs dimenzió, ami segítségével érthetővé válnak a társadalmi változásokra és kihívásokra adott válaszok.

Irodalomjegyzék:

- Anderson, B. (2006). *Elképzelt közösségek. Gondolatok a nacionalizmus eredetéről és elterjedéséről*. Budapest: L'Harmattan.
- Assmann, J. (2013). *A kulturális emlékezet: írás, emlékezés és politikai identitás korai magaskultúrákban*. Budapest: Atlantisz.
- Babbie, E. (2000). *A társadalomtudományi kutatás gyakorlata* (Ötödik kiadás. kiad.). Budapest: Balassi Kiadó.
- Clausewitz, C. (1999). *A háborúról*. Veszprém: Göttinger Kiadó.
- Geertz, C. (2001). *Az értelmezés hatalma. Antropológiai írások*. Budapest: Osiris.
- Durkheim, É. (2003). *A vallási élet elemi formái*. Budapest: L'Harmattan.
- Giddens, A. (2008). *Szociológia* (Második kiadás. kiad.). Budapest: Osiris Kiadó.
- Heller Á. (2015/4). (Nem) „mindennapi” tanulmányok. *Múlt és jövő*, 6-17.
- Kapronczay K. (1991). *Szüntelen harc. A Baltikum rövid története*. Budapest: Budapesti Ismeretterjesztő társulat.
- Kardos, G., & Lattmann, T. (szerk.). (2010). *Nemzetközi jog*. Budapest: ELTE Eötvös Kiadó.
- Kiss J. L. (2005). *A huszonötök Európái*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Krippendorf, K. (1995). *A tartalomelemzés módszertanának alapjai*. Budapest: Balassi Kiadó.
- Mason, J. (2005). *A kvalitatív kutatás*. Budapest: József Műhely Kiadó.
- Máté-Tóth, A. (2014). *Vallásnézet. A kelet-közép-európai átmenet vallástudományi értelmezése*. Kolozsvár: Komp-Press.
- Máté-Tóth A., & Juhász, V. (2007). *Vallási közösségek az írott sajtóban*. Szeged: JATEPress.
- Németh Á. (2009). Lettország nemzetiiségi szerkezetének az átalakulása a XIX-XX. században és napjainkban. *Modern Geografia*(2. szám). Letöltés dátuma: 2017. 04 20, forrás: www.moderngeografia.hu/tanulmanyok/tarsadalomfoldrajz_altalaban/nemeth_adam_2009_2.pdf
- Niedermüller P. (2002). *Der Mythos der Nationalkultur: die symbolischen Dimensionen des Nationalen*. In A. G. András (Szerk.), *A nemzet antropológiája. Hofer Tamás köszöntése* (old.: 9-28). Budapest: Mandátum.
- Ölveczky A. (2001). *A Lett Köztársaság állampolgársági politikája 1989-2009. Prominoritata folyóirat* (nyári szám), 138-161.
- Plakans, A. (1995). *The Latvians: A Short History*. Stanford: Hoover Press.
- Soproni A. (2008). *Orosz kulturális szótár*. Budapest: Corvina Kiadó.
- Sütes, R. (2002). Az Orosz Birodalom és a Szovjetunió. In M. Howard, & W. Louis (szerk.), *Oxford. Világtörténet a 20. században* (old.: 151-165). Budapest: Napvilág Kiadó.
- Thöle, R. (Szerk.). (2001). *Bevezetés az ortodoxia világába*. Budapest: A Magyar Református Egyház Kálvin János Kiadója.

- Van der Leeuw, G. (2001). *A vallás fenomenológiája*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Андреев, Л. (2010). *Красный смех*. Москва: АСТ.
- Гаврилин, А. (2001). Православная Церковь в посткоммунистической Прибалтике. *Православная беседа*, 5.
- Открытая Православная Энциклопедия «Древо»*. (dátum nélk.). Letöltés dátuma: 2017. 04 20, forrás: <http://drevo-info.ru>